

ТЕКСТОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ДРАМАТИЧНОЮ ПОЕМОЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «НА ПОЛІ КРОВІ»

Драматична поема «На полі крові» вивчена в літературознавстві досить ґрунтовно. Однак конструктивні процеси в сучасній науці вимагають зрушення ніби усталених тверджень і розстановки акцентів на суто творчих факторах, а не політизованих. В останній час все більше поширюється тема освоєння українською літературою надбань Святого Письма. Дослідниця цього аспекту зазначає: «Завжди перебуваючи в зоні посиленої уваги не лише вчених, а й ідеологів національної культури, ця проблема як у цілому, так і в локальних аспектах нерідко була об'єктом політичних спекуляцій і наукових фальсифікацій» [2, 5].

У визначенні проблем художнього втілення філософської концепції вчені сходяться на думці про оригінальність сюжетної канви драматичної поеми. Леся Українка використовує потенціал древнього міфу для вироблення нової кон-

цепції — універсальної, всеоб'ємної. Поетеса здійснює пошук закону буття на базі переосмислення міфологічних надбань від найдавніших юдеохристиянських до середньовічних та інших відомих сюжетів. Певним ключем до розуміння конструювання образів стає їх первісний смисл: на нього накладаються, нашаровуються інші. Такою виступає природа образів Лесі Українки, що постали як реінтерпретація «світових» тем (Месія, Юда).

Письменниця прагне не усунути первісний зміст, а аплікувати його, нашарувати на нього нові інваріанти в порівнянні з літературною традицією.

В основі драматичної поеми «На полі крові» лежить протиставлення життя і мрії, дійсності та ідеалу, волі особистості і життєвих обставин. Письменниця психологічно вмотивовує зраду Юди, розкриваючи витoki духовного ренегатства. Академік О. І. Білецький сказав, що Леся Українка «виводить образ зрадника із містичного туману, ставлячи його на землю» [3, 272].

Вже початок твору фіксує приховану напруженість. Про це свідчить розгорнута ремарка, сповнена відтінків барвів крові (червонястий бур'ян, криві дерева з червоною корою). Далі поширюється асоціативний ряд. Чоловік (до моменту впізнавання Юди), «худий і зниділий, але з природи кременний та тривкий, копає ту нивку великою мотикою і часто викидає каміння до землі, від часу до часу спиняючись та витираючи піт» [5, 135]. Він лише на мить оглядається, почувши калатання, але «зараз же нахиляється знов до праці». Чоловік не прагне спілкування, «мовчить, не одривається від роботи і не дивиться на прочанина, «який звернув убік з великого Єрусалимського шляху, щоб попросити води. Прочанин починає розмову і поступово, «неохоче», «з понурим глузуванням», «злісно», «шорстко», «поспішно, мов з острахом» Чоловік вступає в діалог.

Збентеження від тону Чоловіка змушує Прочанина придивитися ближче до незнайомця. Він упізнає в ньому людину, що колись була у нього в хаті «вкупі з тим пророком, що се його розп'ято». Впізнання істотно змінює Чоловіка, той «здрігнувся і спустив очі». Але це миттєва зміна. Він бентежиться («я не тямлю про що говориш»), а потім, зібравшись до захисту, переходить до словесного наступу як форми оборони. Його мова стає рішучою, «до нахабності одвертою». Він вже не переховується, не боїться впізнан-

ня, а прагне довести справедливість свого вчинку — зради. Леся Українка вказує на цю зміну в ремарці: від безіменного Чоловіка образ проектується у євангельську площину — Юда. «Прийом впізнавання створює в драматичному контексті той ефект несподіваності, який суттєво активізує категорію пам'яті» [1, 51].

Письменниця подає складну проблему мотивів зради, ренегатства Юди.

У творі він — син заможних батьків, що отримав у спадок «виногради, і ниву добру, і садок, і дім» [5, 142]. Юда звинувачує Учителя — Месію за втрату маєтку. Промови Учителя сколихнули його душу, нагадали покійницю матір, викликали емоції:

*І я незчувся, як ряснії сльози
мене умили — я ж не був плаксивий! —
мені здалося, що нема для мене
ріднішого над сього чоловіка
і не було на цілім божім світі [5, 145].*

Повірівши обіцянкам Учителя, Юда віддає своє багатство бідним.

Цей емоційний спалах підтримує і Прочанин:

*Таки се правда! Раз я сам простив
сусідові образу, ще й чималу,
після речей того пророка [5, 145].*

Відчувши ніби порозуміння з боку Прочанина, діалог між ними переростає в монолог, сповідь Юди. Про це свідчить і ремарка (Юда не слухає його).

Подальша сповідь розкриває причини його бажання бути поряд з Учителем: він хоче потрапити до царства Божого, раю, де учням Месії «служують народи всього світу залюбки». Отже, Юда прагне стати членом громади не для того, щоб сприйняти вчення Учителя і поширювати його. Він хоче бути, як і Месія, обранцем царства Божого, країни вічного блаженства і насолоди:

*Мені здавалось: тільки поступити,
за той поріг — і всі в едемі будем,
як перші люди [5, 146].*

Але на шляху до царства Божого стає перепорою його багатство, яке він, за порадою Учителя, роздає: «Тяжким здалося мені те слово». Однак без Учителя він не міг потрапити до царства Божого, бо Юда

*Він, бач, говорив,
що тільки з ним увійдем в царство божє,
без нього ж — ані до порога! [5, 147].*

І знову підтримка з боку Прочанина: «Хитрий». Сповідь продовжується.

Позбувшись багатства, Юда відчуває перший, повільний, порух сумнівів: «досада уперше ворухнулася в мене в серці супроти нього — я її стлумив» [5, 147].

Він стає учнем Учителя — і починається крах його ілюзій. Юда не тільки не потрапляє до раю, але змушений за «жестами» носити торбу, хавтурки збирають, попихають їм буття не за спасибі». Це розчарування згодом переходить у розривання до всіх і, в першу чергу, до Учителя. Це життя не для нього, сина заможного батька!

Юда починає спостерігати за Учителем і вбачає в його поведінці, вчинках, промовах обман для себе, учнів, цілого народу. На думку Юди:

*Він був такий, як всі! Авжеж. Як всі!
Не кращий ані трошечки! Любив він
Вино і пахощі. Любив, щоб завжди
Жінки йому вродливі слугували, —
Вони за ним ходили цілим роєм,
А він їм дозволяв, щоб ноги мили
Йому коштовним народом і волоссям
Розкішним, як буває у блудниць,
Вони йому ті ноги витирали. [5, 139].*

Його розмови про царство Боже — це «був той ятірець, куди він людські душі, наче рибу, ловив та й викидав на суходіл». Юда перераховує всі недоліки Учителя: він хотів — усе або нічого, не вмів говорити виразно, був пихатим, «не вмів нічого довершити, все в нього розпливалось в словах», «любив байками й загадками говорити», «здалека спокоем і утіхою мав», «день у день промови, якісь темно-прозорі, наче прірва».

Юда наголошує, що абстрактність проповідей призводить до того, що його виступи вже не знаходили резонансу серед слухачів і «люд єрусалимський розійшовся одурений і гнівний по домівках».

Свою викривальну характеристику Юда скеровує на Христову громаду, яку він порівнює з пеклом, царством глуму. Юда запевняє, що всі стосунки між учнями будувалися

на заздрощах. Кожен бажав стати улюбленцем Учителя, бути першим серед інших. Але Учителя ніхто не міг задовольнити. Він не любив понурих поглядів:

*Він зник, щоб ми, як пєсики, лагідно
йому дивились в очі та ловили
його слова. І він мене почав
словами дошкулять [5, 153].*

Отже, замість царства Божого Юда потрапляє до царства глуму.

Стосунки між Учителем і Юдою загострюються. Підштовхують Юду до зради і постійні докори та натяки Учителя: це і байка про гостя-вигнання, оповіді про зрадників, висловлювання: «ось зрадницька рука побіля мене», «сьогодні зрадник хліб вмочає з нами». Все це гнітило Юду, він вважав, що Учитель те робить навмисно. У своїй майбутній зраді Юда звинувачує Месію: «Що він посіяв, те й пожав! Сам винен».

Дослідник З. Гузар справедливо вважає наскрізним образом поеми — образ купівлі, торгу, продажу [4, 94].

Перша зустріч Юди з Учителем розпочалась в Капернаумі, коли «був торг великий». Зневіра ж Юди призводить до продажу Учителя. Всі його монологи спрямовані до самовиправдання, прощення. Тому і запитання Прочанина: «Як же ти зробив се?» — викликають понурий жарт і роздратування у Юди. Отже, монолог, що звучить, Юди не виправдав його в очах Прочанина, не виставив унісон «зневіра-зрада». І Бетко зазначає: «Цим самим Іуда остаточно закриває собі двері Царства небесного, до якого, до речі, з самого початку був байдужий» [2, 52]. Гадаємо, що таке твердження дослідниці дещо категоричне, бо текстологічні спостереження дають підстави вважати, що однією з причин йти поруч з Учителем було всеохоплююче бажання потрапити до царства Божого.

Але і зрада буває різною. На думку Прочанина, зрадливий поцілунок є мерзенним злочином. Прочанин: «Убий, заріж, втопи, продай, та хоч без поцілунків». Плюгавість поцілунку перекреслює все: і намагання зрозуміти Юду, що позбувся батьківського спадку, і подяку за воду. Прочанин виливає воду назад у кухоль Юди, підіймає камінь і кидає в нього зі словами: «Тебе убити мало».

Асоціативний ряд продовжується: поема сягає кільцевого обрамлення. Образ каміння починає і закінчує драма-

тичний твір. 3. Гузар у зв'язку з цим зазначає: «камінь поля крові, кинутий у Юду, не долітає до нього. Ідея зради живуча, людство не викоринило її зі свого буття» [4, 95].

Заключна ремарка твору передає стан зрадника, його тяжкі внутрішні боріння: «Юда стоїть хвилину, стиснувши голову руками, далі стукає себе кулаком по голові, хапає мотику і, не розгинаючись, не втираючи поту, працює дні нестями» [5, 157].

Реалізація художнього концепта зради забезпечується драматичний поемі відповідним мовним матеріалом. Злочину Юди передують важкі роздуми і розрахунки, які відтворюються лексикою на позначення інтелектуальних процесів: думати, задумуватись, думу думати, гадати, пригадувати, згадувати, сушити голову, розуміти, тямити, збагнути, пам'ятати, згадувати, вважати, зважуватись, думати, забувати, викидати з пам'яті.

У межах наведеної мікросистеми спостерігається ряд номінацій із досить виразними семантичними зв'язками – насамперед синонімічними. Розгалуженість таких зв'язків завжди є свідченням вагомої конструктивно-художньої ролі відповідних лексичних одиниць у тексті.

Характеризуючою і порівняно розвиненою мікросистемою є і лексика на позначення типу мовлення, його наявності / відсутності. До її складу входять дієслова: кликати, гукати, мовчати, зіпльовувати зуби, питати, запитувати, говорити, казати, мовити, промовляти, насміюватися, жартувати. Живописуючі елементи мови Юди виявляють його ставлення до Прочанина, з яким він «базикає», до жебраків, що «ходять з довгим язиком», а також до Учителя. Стосовно останнього помічено два типи лексики, що майже контрастно характеризують мовлення Учителя і тим самим показують внутрішній, душевний злам самого Юди: говорити, заводити річ, вести річ, балакати, держати промову, кидати слова у вічі; а також лаяти, докоряти, дошкулити словами, пекти до живого серця. До цієї ж групи за своєю конотацією долучається й дієслово «клясти», яке вказує вже ставлення Прочанина до свого співрозмовника.

Про внутрішню трансформацію Юди свідчать і емотивно протилежні назви того, кого він пізніше призведе до згуби. Спочатку йдеться про пророка, Учителя, Месію, Сина Божого, Янгола Божого, великого чоловіка, Бога. Та згодом устами Юди згадується промовець, син теслі, такий

як всі, не кращий анітрішечки, зайве щось, товар. У тім, як по-різному Юда іменує оточення Учителя, також прозирається натяк на його зраду: люди, гурт, гурток, людина, компанія, метка. Різка емоційна градація іменників на рівні синонімічного ряду посилюється стилістичним забарвленням останніх трьох компонентів, які притаманні розмовному стилю мови.

Своєрідним доказом того, що у Юди було-таки бажання увійти до царства Божого, є низка синонімічно зближених у тексті номінацій, які звучать саме у його мові: рай, едем, рай Господній, царство, царство Боже, а також райська брама, Божа брама, золотий престол, ясний попіг, осяйна високость. На противагу цьому ряду назв іменник пекло вживається у творі лише раз, та й то без жодного лексичного відповідника. Мрії про царство небесне мотивуються сподіваннями Юди царювати над усіма, аби йому «народи слугували». Заради цього він свідомо позбавляється всього, що донедавна визначало смисл його життя. Цілком можливо, що така втрата також стала своєрідним підґрунтям майбутнього злочину. У мові твору концентруються лексичні парадигми, підпорядковані розкриттю саме цього художнього мотиву: хата, дім, домівка; маєток, господа; набання, статок, добро; поле, нивка, земля; товар, крам; торг, покуп; придбати, призбирати; вторгувати, взяти; пролавати, заводити торг; платити, давати; купувати, перекуплювати, діставати.

Різка зміна життєвих стереотипів (давати, віддавати, роздавати, вділяти; жебрати, просити хліба, хавтурки збирати, з рукою довгою ходити, поневірятись), «падіння» в середовище людей, ставлення до яких завжди було однозначним (блудниці, повії, голота, жебраки, старці, убогі, бідні), відчуженість до тих, хто стояв біля Учителя (він «від сього світу» – вони ж «чисті душі»), – усе це посягло та зросло зерно зради у душі Юди.

Заданість художнього концепта продиктовано й вибір лексики, що фіксує зміни внутрішнього стану, відчуттів Юди, ставлення до нього інших. Так, в очах Прочанина спочатку ця людина добряча й з добрим серцем, яка перед дилемою бути чи не бути з Учителем почувається невеселою, нудною, в той час як гурт біля Учителя виглядає радісним і щасливим. Пророчими устами Месії Юда називається лукавим і несправедливим, чим викликає в нього відчуття тяжке, шорстке, гірке і гостре. Після скоєння тяжкого злочину, зрадницького й холодного, Юда бачиться

Прочанину поганим, бридким і мерзенним, який не просто зрадив, а продав.

Художній реконструкції концепта зради у мові твору підпорядковуються не лише тематичні, асоціативно-образні, синонімічні, антонімічні та інші типи групувань лексики. Цій же меті послуговується і чимала кількість фразеологічних одиниць. Всі вони так чи інакше є оціночними і характеризують, з одного боку, ставлення до Учителя, з іншого, – виражають самооцінку Юди, його вчинків. Умовно їх можна згрупувати у відповідні групи: а) даватись взнати, розвісити вуха; через вуха длеться; вилазить боком; як тий ворог; грати на лихо; без нього – ані до порога; що посіяв, те й пожав; б) їсти облизні: думкою, як дурень, багатіти; не бачити ні кінця, ні краю; зціпити зуби, сушити голову, ярмо класти на шию; вдарити по рукам; оббивати пороги; текти крізь пальці; з довгою рукою ходити; з довгим язиком холити.

Спостереження над мовою драматичної поеми, бодай і часткові, переконливо свідчать, що реалізацію творчого задуму письменниці забезпечив досить розгалужений, структурно різнорідний і водночас цілісний за своєю сутністю комплекс лексики. Цілісність ця зумовлена насамперед вибором художнього концепта, на який і робилась проекція мовного матеріалу. Недарма Леся Українка відмовилася від кінцевого епізоду, який руйнував її основний задум, а з ним і внутрішню єдність мови, що його втілювала, «Весь кінцевий діалог Юди з трьома жінками має бути відкинений через зміну моєї основної концепції сеї теми», – писала Леся Українка до редакції журналу. У драматичній poemі «На полі крові» основною саме і є концепція зради, якій ні за яких обставин немає виправдань і прощення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антофійчук В., Няму А. Євангельські мотиви в українській літературі кінця ХІХ – ХХ ст. – Чернівці, 1996.
2. Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії ХІХ – початку ХХ ст. – Зелена гора – Київ, 1999.
3. Білецький О. І. Від давнини до сучасності. – Т. П. – К., 1960
4. Гузар З. Драматична поема Лесі Українки «На полі крові» // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. – К., 1973.
5. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 5. – К., 1976.